

«ІСТОРИЧНИЙ МІФ» ТА ФОРМИ ЙОГО ЕКСТРАПОЛЯЦІЇ У СУСПІЛЬНУ СВІДОМІСТЬ СУЧАСНОГО ТУРКМЕНИСТАНУ

В статті розкривається сутність і зміст «історичного міфу» та основні форми його екстраполяції у суспільну свідомість населення сучасного Туркменістану. Автор статті також звертає увагу на основні соціальні функції, які виконує «історичний міф» у суспільно-політичному житті туркменського народу. Зокрема наголошується, що формування і пропаганда історичних міфів відображають прагнення правлячої верхівки Туркменістану прискорити процес консолідації туркмен в єдину націю та усвідомлення ними своєї власної національної ідентичності. Крім того, пропаганда історичних міфів повинна значною мірою легітимізувати нинішній правлячий авторитарний режим Туркменістану та сформувати серед широкого загалу туркмен шанобливо-лояльне ставлення до діючої влади, віру в правильність обраного нею політичного курсу.

Ключові слова: міф, історична традиція, традиціоналізм, Іслам, ідентичність, Рухнама, Туркменістан.

Tsapko O.

“Historical Myth” and the Forms of Its Extrapolation into the Public Consciousness of the Population of Modern Turkmenistan

The article reveals the essence and content of the "historical myth" and the main forms of its extrapolation into the public consciousness of the population of modern Turkmenistan. The author of the article also pays considerable attention to the disclosure of the main social functions performed by the «historical myth» in the socio-political life of the Turkmen nation. In particular, it is emphasized that the formation and propaganda of historical myths reflect the desire of the ruling elite of Turkmenistan to accelerate the process of consolidation of Turkmen into a single nation and their awareness of their own national identity. In addition, the propaganda of historical myths should largely justify the current ruling authoritarian regime of Turkmenistan and form among the general Turkmen respectful-loyal attitude to the current government, faith in the correctness of its chosen political course.

Key words: myth, historical tradition, traditionalism, Islam, identity, Rukhnama, Turkmenistan.

Проблема «історичного міфу» на сьогоднішній день є однією з найбільш актуальних і злободенних. В цьому відношенні слушною є, як на наш погляд, думка Дж. Кемпбела, який зазначав, що «за всіх часів і обставин, у всіх куточках населеного людьми світу процвітали їхні міфи, й були вони живим натхненням для всього, що тільки могло явитися з діяльності людського тіла чи розуму» [1, с. 7]. Розглядаючи міф з позиції його

історичності, мислитель наголошував, що міф для історії слугує своєрідним «таємним отвором, через який невичерпні енергії космосу виливаються у вияви людської культури. Релігії, філософії, мистецтва, суспільні форми людини первісної та історичної, відкриття в науці та технології, ба навіть сновидіння, що псують нам сон – усе це випари з кипучого, основоположного, магічного казана міфу» [1, с. 7].

За своєю внутрішньою сутністю міф є явищем багатограним та складним. Протягом всієї історії міф еволюціонує та змінює своє функціональне навантаження, а це в свою чергу дозволяє нам не лише краще зрозуміти феномен людської цивілізації, але й використовувати це знання при вирішенні сучасних ідейно-політичних і соціально-економічних проблем різних народів та націй.

XX століття відкрило нову сторінку в інтерпретації історичного міфу, оскільки в цей час видатні науковці та мислителі Дж. Фрейзер, Б. Малиновський, З. Фройд, К. Юнг, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Е. Кассирер, Р. Барт та інші запропонували визначальні наукові засади трактування міфу. Власне тоді з міфом почали пов'язувати первні людської свідомості, буття, пошук витоків культури, значно тіснішим став зв'язок міфу з ідеологією та суспільною психологією [2, с. 368].

До міфології саме в XX столітті великий інтерес почали виявляти ідеологи та політики, які широко використовували міфи та міфологічні символи, у тому числі релігійні. Поряд з релігійною міфологією поширення набувала міфологія ідеологічна, і не лише в тоталітарній державі, де вона найбільше помітна, але й у будь-якій іншій, де вона функціонувала переважно у латентному вигляді або перетвореній формі, наприклад, у рекламі.

Парадокс полягає в тому, що в сучасному світі «сакралізація» соціуму, безмежне поклоніння перед ним і створюваними ним міфами також абсолютні, як у давнину, але тепер вони набувають інших культурних форм. Міф є феноменом не лише соціокультурним, багато в чому залежним від

культурного контексту історичної доби, але й феноменом психологічним, оскільки виступає засобом соціальної самоідентифікації індивідів і суспільства. Як стверджує Л. Воєводіна, «міф виступає як джерело масової енергії, її згусток, він здатний мобілізувати великі групи людей до певних дій, чи це виконання релігійного ритуалу, революційний рух, вибори президента чи здійснення престижної покупки під впливом реклами або привабливості лейбла» [3, с. 134].

Отже, у міфі концентрується певне світорозуміння, що автентичне для цієї культури та не потребує доказів. Виходячи із зазначеної характеристики, особливо важливе місце займає міф у процесі формування національної ідентичності різних етнічних спільнот, особливо це стосується тих націй і народностей, в яких націотворчий процес має незавершений характер. До таких націй відноситься і сучасна туркменська нація.

В пропонованій статті ми ставимо за мету з'ясувати місце і роль історичного міфу у процесі консолідації сучасної туркменської нації, а також визначити форми його екстраполяції у масову свідомість широкого загалу населення на прикладі Республіки Туркменістан.

Слід зазначити, що довгий період часу населення нинішнього Туркменістану не мало власної держави, а різні етнічні групи вважалися підданими хівинських ханів, бухарських емірів та іранських шахів. Однак таке підданство часто носило номінальний характер і фактично туркменські племена були самостійними і проводили незалежну зовнішню політику. Зокрема, це передусім стосується землеробських етнічних спільнот, які населяли оазиси Мерв та Геок-Тепе. На користь вищезазначеного свідчить також і той факт, що туркмени, в порівнянні з іншими центральноазіатськими народами, найпізніше визнали над собою владу Російської імперії в XIX столітті [4, с. 134].

Слід зазначити, що саме завдяки їх героїчній боротьбі перші три спроби російської армії заволодіти Хівинським ханством, а саме в 1717-1718 рр., 1740-1747 рр. та 1839 р. були невдалими. Під час четвертого походу

російської армії на Хіву в 1879 р. на чолі з генералом фон Кауфманом, росіяни задіяли величезну кількість військової сили, яка нараховувала 13 000 військових та значну кількість артилерії. Однак, навіть після захоплення ними Хіви опір туркмен не припинився. Вершиною героїзму туркменського народу у боротьбі з Росією по праву вважається битва за фортецю Геок-Тепе в 1879 р. В цій битві, добре споряджена російська армія генерала Ломакіна зазнала поразки від погано озброєного туркменського війська, в якого була лише одна гармата. Хоча 12 січня 1881 року російській армії вдалося заволодіти Геок-Тепе, туркменські племена і надалі продовжували боротьбу [5].

Вищезазначені історичні події активно використовуються нинішньою владою Туркменістану у процесі патріотичного виховання сучасної туркменської молоді.

Після проголошення незалежності Туркменістану у жовтні 1991 р. для цієї держави, як і для інших країн центральноазіатського регіону, виник певний інституційно-правовий вакуум, який швидко заповнився неформальними відносинами й інститутами. Діючі системи особистих зв'язків являли собою суттєвий компонент традиціоналізму, архаїчності політики, що суперечить модерновій інституційній структурі. Самі ж регіонально-кланові зав'язки в Туркменістані склалися історично і були засновані переважно на основі родинних зв'язків і принципах земляцької єдності. Слід виділити п'ять великих локальних субетнічних районів республіки, зокрема народи теке (текінці), що переважають у центральній частині (у тому числі й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж середньої й верхньої течії Амудар'ї і човдури – що населяють Дашховузький і північ Лебапського велаятів [6, с. 250].

Впродовж століть «долинний» («оазисний») патріотизм відіграв ключову роль у процесах соціалізації та ідентифікації населення республіки. На сьогоднішній день, зазначений чинник продовжує і надалі відігравати

визначальну роль у житті сучасного Туркменістану. Загалом, нинішньому суспільно-політичному життю сучасного Туркменістану притаманні наступні характеристики:

- значний ступінь присутність у житті Туркменістану регіонально-кланових зв'язків, що призводить до посилення авторитарних методів ведення політики;

- вплив ісламу, як фактору цивілізаційного та духовно-культурного впливу на сучасну політику Туркменістану;

- прагнення правлячої еліти Туркменістану прискорити процес консолідації туркмен в єдину націю, усвідомлення ними своєї національної ідентичності;

- сакралізація державних лідерів і встановлення режиму їх практично необмеженої влади;

- культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян тощо [7, с. 346].

Як на нашу думку, саме через регіонально-кланові зв'язки рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким, незважаючи навіть на існування єдиної держави, що ще більше актуалізував проблему формування чинною туркменською владою спільного історичного міфу для всіх туркмен, як одного з головних консолідуючих чинників.

В цьому відношенні слід зазначити, що однією із суттєвих характеристик історичного міфу є його поліфункціональність. Міф є історично змінним феноменом, тому його функції впродовж століть змінюються разом із зміною культурних епох. Функції міфу були об'єктом розгляду багатьох учених різних наукових шкіл – кожна з них у різні періоди пропонувала свій перелік функцій.

Для туркменського суспільства найважливішими були дві функції міфу – соціально-інтегративна та нормативно-регуляторна. У межах соціально-інтегративної функції за допомогою історичного міфу у Туркменістані відбувається процес інтеграції індивідів у соціум. Глибинна суть міфу як

«антропологічного феномену» [3, с. 402] полягає в тому, що він є первинною формою усвідомлення світу й безпосередньо впливає на соціалізацію людини на різних її етапах. Саме соціально-інтегративна функція міфу відповідає за організацію цілісності колективу через самоідентифікацію індивіда із соціальною спільнотою, державою, природою, історичними подіями заради усвідомлення себе частиною єдиного живого організму. Міф постає тут як основний засіб соціального зв'язку між людьми, форма організації та регулювання, що дозволяє чинити спільні дії для досягнення мети свого існування. Ця функція мала конструктивний характер для встановлення людської соціальності, для закріплення в міфі та соціумі установок на подолання залежності від природи. У сучасних умовах вона забезпечує групову свідомість колективу для досягнення певного колективного успіху (через повне поглинання індивіда) [2, с. 370].

Наступною важливою функцією історичного міфу є нормативно-регуляторна функція. Історична міфологія підміняє суспільні та правові інституції туркменського суспільства, які ще знаходяться на стадії свого становлення, закріплює порядки та звичаї, увічніює та оберігає їх. При цьому суттєву роль історичний міф відіграє у первинній соціалізації людини, задовольняючи за допомогою емоційно-ціннісних уявлень суттєві потреби в освоєнні світу. Але й під час вторинної соціалізації, у формальній системі освіти, відбувається боротьба між усталеними в суспільній психології міфами – ірраціональними та раціональними формами свідомості (наука, філософія, мистецтво, мораль), що становлять зміст процесу творення особистості.

Необхідно зазначити, що у результаті культурно-антропологічних і структурно-семіотичних досліджень стала очевидною саме регуляторна функція міфу як одного з найважливіших механізмів організації соціального, господарського та культурного життя колективу [9, с. 21-29]. Міф задовольняє потребу в цілісному знанні про світ, організовує та регламентує життя суспільної людини (на ранніх етапах історії – повністю, на пізніших –

разом з іншими формами ідеології, наукою та мистецтвом). У сучасній культурі міфологічні уявлення не зникають, а трансформуються, адаптуючись до нової культурно-історичної ситуації. При цьому, як доводять дослідники К. Аймермахер, Ф. Бомсдорф, Г. Бордюков [10], релігійна культура виявляється однією зі сфер, у яку міфологічні компоненти вписуються особливо органічно. Нормативно-регуляторна функція міфу закріплює традиціоналізм як норму постійності колективних міфів, фактично вона спрямована на виправдання існуючих ритуалів і норм.

Окрім вищезазначених функцій, важливу роль відіграє також і сакральна функція історичного міфу, у відповідності з якою міф перетворюється на один з трьох базових типів світогляду (нарівні з релігією та наукою). Він створює на основі колективно-несвідомої творчості комплексну картину світу, яка цілісно заповнює свідомість людини.

Слід вказати також мнемонічну функцію – міф відіграє роль пам'яті, виступає засобом і способом спілкування, духовні цінності транслиуються і горизонтально від однієї групи, племені до інших, і вертикально – від одного покоління до іншого. Мнемонічна функція міфу сприяє збереженню культурних стереотипів, життєздатних у конкретному культурному середовищі. Міф розуміється тут як певна організована система образів, вражень навколишнього середовища. Ця функція виникла при переході від емоційного до чуттєво-практичного освоєння дійсності, розвивала уяву людини та забезпечувала її асоціативно-несвідоме спілкування зі світом як носія колективної традиції, думки, цінностей. Функція пам'яті послаблюється, бо міф деперсоналізується, відмежовується від оповідача, стає частиною письмового тексту. З появою письма ця функція перетворилася на комунікативну (міф став письмовою зв'язковою ланкою епох і поколінь), однак залишки її частково збереглися [2, с. 372]. В умовах сучасного Туркменістану ця функція відіграє значущу роль у менталітеті суспільства щодо збереження культурних стереотипів.

Зрештою, моделююча функція – міфологія відіграє роль оригінальних зразків або моделей, за якими будується поведінка людини, її свідомість і життя. Міфологічні образи виконують роль уявлень про якості або вчинки, що їх в іншій формі уявити не можна

Всі вище перелічені функції історичного міфу активно використовуються у сучасному Туркменістані. Саме формуючи історичний міф сучасне керівництво Туркменістану прагне «відшукати» ідеї, традиції національної державності та культури, які доводили б спільність походження та подальшого історичного розвитку туркмен як нації. Однак, трактування історичного міфу часом носить тенденційний та заідеологізований характер. В цьому відношенні цікавою для нас є думка Д. Жетпісова та Т. Хабієва, які зазначають, що «минуле одягають у підкреслено національний одяг, але виготовлений він сучасними дизайнерами і у справжньому минулому навряд чи його носили. Міфологічні картини історії, що виникають унаслідок цього, часом приймають зовсім чудернацькі форми, але за ними стоять реальні інтереси й потреби людей, їхні страхи й надії [11].

Одним з таких проявів формування історичного міфу в Туркменістані є написана і видана в 2001 р. першим президентом Туркменістану С. Ніязовим книга «Рухнама» (Книга духу – туркм.). В цій книзі було вперше сформовано історичний міф про Огуз-Хана як спільного предка для всіх туркменів. Зокрема зазначається, що «сьогодні ми (туркменський народ), прийнявши естафету предків, зводимо свою нову державу, суть якої в цій спадкоємності. Віддавши належне всім попереднім державним утворенням, відродивши їхні історичні назви, вона відродила сам дух історії, воскресила дух нашого великого предка Огуз-Хана», який жив 5 тис. років тому [12, с. 45].

Стосовно виникнення туркменської нації, то у творі зазначається, що у Огуз-хана було шість синів, кожен з яких мав 4 сина, а породжені цими синами 24 внука Огуз-хана стали прабатьками 24 туркменських племен. Тут слід зазначити, що саме прославлення образу Огуз-Хана як збирача

розрізнених туркменських племен відображає потребу нинішньої влади Туркменістану в консолідації туркменів як нації.

На сьогоднішній день «Рухнама» – головна книга туркменського народу. Вона підводить своєрідний історичний підсумок історичної діяльності туркмен, розповідає про складі їх розуму, звички, традиції, звичаї, бажання і наміри туркменського народу. «Рухнама» складається з двох частин. І якщо одна частина книги розповідає про глибинне минуле народу, не займане поглядом науки, то інша її частина – про його майбутнє [12]! Метою книги є створення позитивного образу туркменського народу, героїко-поетичне переосмислення його історії, огляд звичаїв туркменів і визначення моральних, сімейних, соціальних та релігійних норм для сучасних туркменів в їх повсякденному житті. Вперше «Рухнама» була опублікована 12 вересня 2001 року туркменською мовою. За п'ять років, з 2001 по 2006 роки, книга була видана на сорока мовах світу.

Книга складається з моральних настанов і філософських роздумів, що перемежуються легендами й історичними екскурсами. В книзі туркмени як нація наділяються двома чеснотами: натхненням і цілісністю («Моє головне філософське кредо – цілісність»), а через категорію цілісності розуміється дух як принцип згуртованості, єдності (туркм. *Agzybirlik*). Зокрема в книзі доводиться ідея, що люди є цінністю не самі по собі, а як частини єдиного цілого, а сама ж нація – це одна з форм вираження цієї цілісності.

Значне місце в «Рухнамі» відводиться питанням моралі. Зокрема різні моральні якості приписуються різним категоріям людей: юнакам – честь, дівчатам – сором, молодим – вихованість, літнім – серйозність. Спільними якостями названі терпіння, добросусідство (гоншиокара), вірність слову і працьовитість – саме цим якостям туркмен навчив Нуха через свого сина Ясина та визначив дев'ять правил домашнього виховання:

1. поважай старших,
2. люби молодших,
3. шануй батьків,

4. охайно одягайся,
5. зберігай у будинку тільки те, що зароблено своєю працею,
6. утримуй житло в чистоті,
7. захищай близьких,
8. бережи натхнення,
9. наряджай дівчат [12].

Саме ім'я «туркмени» в «Рухнамі» зводиться до «туркіман» (родом зі світла). Головні символи туркмен – це килими і скакуні. Туркменам приписується створення 70 держав (туркм. Döwlet), в тому числі Маргіани, Парфії, Газневидів, Великої імперії сельджуків, Ак-Коюнлу. Також їм приписується винахід колеса. Однак 300 років тому почалося моральне падіння туркмен, зникла довіра. «Народ став втрачати себе як націю», розділившись на племена [12].

Важливу роль у формуванні історичного міфу відводиться також і ісламу. Зокрема в тій же «Рухнамі» зазначається, що віра в Бога (Аллаха), який посилав різних пророків (Мойсей, Давид, Ісус, Мохаммед), є вагомим чинником морального виховання людства, хоча присутні і пантеїстичні моменти («все суще наділене духом»). На сьогоднішній день, про роль ісламу у формуванні національної єдності говорять як державні діячі, так і мусульманське духовництво, незважаючи навіть на те, що згідно з Конституцією Туркменістан є світською державою [12].

Закладені в Рухнамі історичні міфи та символи активно пропагувалися в Туркменістані в останні роки життя С. Ніязова, а «Рухнама» стала обов'язковою для вивчення у туркменських навчальних закладах всіх рівнів. Пропаганда історичних міфів також здійснювалася на туркменському телебаченні. С. Ніязов, з метою пропаганди «Рухнами», дозволив написи окремих її текстів на стінах мечетей, що викликало обурення і незадоволення з боку ісламських духовних лідерів, які стверджували, що настінні написи повинні містити лише тексти з «Корану».

Слід також зазначити, що за життя С. Ніязова знання «Рухнами» перевірялося при прийомі на будь-яку роботу і навіть при отриманні водійських прав. Місяць вересень був перейменований в «Рухнаму», а всі іноземні фірми в обов'язковому порядку перекладали «Рухнаму» на мову своєї країни. Так, «Рухнама» була перекладена німецькою (за рахунок компанії Daimler Chrysler), татарською (за рахунок КамАЗа) і ще 40 мовами світу. Українською видання «Трактату про духовність» у 2003 році спонсорувало НВО ім. Фрунзе (Суми) – виробник газотранспортного обладнання, чий ринок збуту значною мірою був зосереджений у Туркменістані [13].

Ситуація з пропагандою історичних міфів в Туркменістані змінилася після приходу до влади Г. Бердимухамедова [14, с. 465]. Так, у 2010 р. Г. Бердимухамедову, за ініціативи Ради старійшин, було присвоєно титул Аркадаг (Покровитель). Нинішній керманіч Туркменістану, так саме як і його попередник, теж намагається створювати нові міфи. При цьому творчість Г. Бердимухамедова вирізняється різноманітністю жанрів та тем – починаючи з філософських та медичних трактатів і закінчуючи текстами про конярство. Про це красномовно свідчать лише назви книг, які були видані під його авторством, зокрема «Ім'я добре і нетлінне» (книга присвячена його діду – Бердимухамеду Аннаєву), «Туркменія – країна здорових і високодуховних людей», «Ахалтекинець – наша гордість та слава», «Політ небесних скакунів» тощо [14, с. 465].

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що на сьогоднішній день влада Туркменістану приділяє значну увагу екстраполяції історичних міфів у масову свідомість сучасного населення Туркменістану. Формування і пропаганда історичних міфів також відображають прагнення правлячої верхівки сучасного Туркменістану «знайти» спільні для всіх туркмен ідеї, традиції національної державності та культури, що повинно прискорити процес об'єднання та консолідації туркмен в єдину націю, усвідомлення ними своєї власної національної

ідентичності. Крім того, завдяки своїй поліфункціональності, історичні міфи повинні значною мірою легітимізувати нинішній правлячий авторитарний режим Туркменістану та сформуванню серед широкого загалу туркмен шанобливо-лояльне ставлення до діючої влади, віру в правильність обраного нею політичного курсу.

Список використаних джерел та літератури

1. Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич. Київ: Альтернативи, 1999. 392 с.
2. Костюк І. Міф, як соціальний феномен: функціональне навантаження. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2010. Вип. 21. С. 367-378.
3. Воеводина Л. М. Мифология и культура. Москва: Институт общегуманитарных исслед., 2002. 384 с.
4. Сколов В. Н. Страна в Каракумах (Туркменистан: на пути постоянного нейтралитета). Одесса, 2002. 162 с.
5. Последняя битва генерала Скобелева. *Каспийский вестник*. 2020. 20 июля. URL: <http://casp-geo.ru/poslednyaya-bitva-general-a-skobeleva/>
6. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ: ПІЕНД, 2011. 288 с.
7. Международные движения в Центральной Азии: События и документы. Под ред. А.Д. Богатурова. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Издательство «Аспект Пресс», 2018. 560 с.
8. Гуревич П. С. Философская антропология. Москва: Вестник, 1997. 448 с.
9. Неклюдов С. Ю. Структура и функция мифа. *Мифы и мифология в современной России*. Под ред. К. Аймермахера, Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюкова. Москва: АИРО-XX, 2000. С. 17-38.
10. Чернышов А. Современная советская мифология. Тверь: РИКЦГР, 1992. 80 с.
11. Мишучков А. Специфика и функции мифологического сознания. *Credo New*. 2000. № 6 (24). С. 11-23.
12. Туркменбаши Сапармурат. Рухнама. Кн.2. Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 2005. 434 с.
13. В Туркменістані припинили викладати у школах президентську «Рухнаму». Short. 2013. 08. URL: www.istpravda.com.ua.
14. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія за ред. канд. іст. н., доцента А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора, члена – кореспондента НАН України А.І. Кудряченка; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.